

Leonie Hulshof: Reading the word & the world *Een seminar over vrouwen en geletterdheid*

Op 21 november 1991 organiseerde het Vrouwenberaad Ontwikkelingssamenwerking in Ede een seminar over vrouwen en geletterdheid.

Het doel van het seminar was driedelig:

- vergroten van kennis en inzicht in de wijze waarop alfabetiseringsprogramma's toegankelijk gemaakt kunnen worden voor vrouwen door in te spelen op hun specifieke behoeften en interesses
- vergroten van de deskundigheid over hoe volwasseneducatie kan bijdragen in het versterken van de positie van vrouwen
- het bieden van een ontmoetingsplek voor vrouwen uit derde-wereldlanden.

Het seminar was vooral bedoeld voor degenen die in het kader van ontwikkelingssamenwerking werkzaam zijn op het gebied van de volwasseneducatie (bij voorbeeld de zogenoemde niet-gouvernementele organisaties, de NGO's, en de donororganisaties).

De inleidingen en workshops werden voor het overgrote deel verzorgd door vrouwen uit derde-wereldlanden, waardoor 'uit eerste hand' vernomen kon worden wat de ervaringen in verschillende landen met alfabetiseringsprogramma's voor vrouwen waren.

Het seminar bestond uit twee plenaire lezingen en een vijftal workshops. Dit verslag gaat met name in op de plenaire lezingen: het theoretische kader geschetst door Nelly Stromquist en een praktijkvoorbeeld uit Peru uitgewerkt door Elisabeth Dasso. Daarnaast een korte samenvatting van de workshop van Sejal Dand over ervaringen met alfabetiseringsprogramma's voor vrouwen in India.

De empowerment-benadering

In de reader die door het Vrouwenberaad Ontwikkelingssamenwerking was samengesteld, werd aangegeven dat binnen de alfabetiseringsprogramma's voor vrouwen die momenteel gehanteerd worden, globaal vier benaderingswijzen onderscheiden kunnen worden (Claessen & Van Wesemael Smit 1991):

- a *de welzijnsbenadering* De nadruk ligt op het versterken van de positie van vrouwen als moeder en verzorger. Dit soort alfabetiseringsprogramma's is vaak gecombineerd met informatie over gezondheid, voeding en dergelijke. Deze benadering komt het meest voor, vooral op plaatsen waar nauwelijks faciliteiten zijn.
- b *de gezinsbenadering* Binnen deze programma's worden vrouwen vooral gestimuleerd in hun rol als begeleider van hun kinderen bij het onderwijs. Veel nadruk ligt op het belang van onderwijs voor de kinderen en het helpen van de kinderen bij hun huiswerk. Deze programma's stellen de positie van de vrouwen binnen het gezin evenmin ter discussie.
- c *de functionele benadering* Bij deze benadering wordt het accent gelegd op het belang van geletterdheid voor de economische groei en ontwikkeling, veelal zonder rekening te houden met de rol die vrouwen reeds in het productie- en reproductieproces spelen.
- d *de empowerment-benadering* Met *empowerment* wordt het ontwikkelingsproces bedoeld waarin vrouwen zich de ervaringen, kennis en technieken eigen maken om hun situatie te kunnen veranderen. De verandering van de bestaande machtsrelaties is daarbij van essentieel belang. In deze benadering worden vrouwen gezien in hun relatie tot productie- en reproductieprocessen en hun sociale verplichtingen in de samenleving.

De alfabetiseringsprogramma's binnen de empowerment-benadering kennen de volgende aspecten:

- werken aan lees- en schrijfvaardigheden en sociale vaardigheden
- versterken van het zelfvertrouwen en stimuleren tot zelforganisatie
- inzicht vergroten in bestaande machtsstructuren
- toepassen van de vaardigheden om veranderingen aan te brengen in die machtsstructuren.

Een van de belangrijkste problemen waarvoor men bij de uitwerking van de empowerment-benadering komt te staan, is de keuze van de taal waarin het alfabetiseringsprogramma aangeboden wordt. Onderwijskundig gezien is er veel te zeggen voor het kiezen voor de moedertaal: de cursisten worden dan wel geconfronteerd met het aanleren van nieuwe vaardigheden, maar zij hoeven zich geen andere taal of andere manier van denken eigen te maken. Bovendien is de moedertaal veelal de enige taal die de vrouwen spreken.

Hoewel methoden in de moedertaal de meeste mogelijkheden lijken te bieden, hebben zij ook hun beperkingen. Als de moedertaal een andere is dan de officiële taal, blijven vrouwen verstoken van toegang tot het algemeen maatschappelijke leven. Kennis van de officiële taal is uitermate belangrijk als vrouwen invloed willen uitoefenen op politieke en maatschappelijke ontwikkelingen.

Het Vrouwenberaad Ontwikkelingssamenwerking had voor het seminar de uitwerking van de empowerment-benadering centraal gesteld en gaf daarmee blijk van een duidelijke keuze binnen de verschillende benaderingswijzen.

Geletterdheid en macht

Stromquist (Universiteit van Southern California) heeft onderzoek gedaan naar vrouwen en educatie in Latijns-Amerika en recentelijk een studie gemaakt van vrouwen in alfabetiseringsprogramma's in Sao Paulo, Brazilië. *Stromquist* ging in haar bijdrage vooral in op de educatieve behoeften van arme ongeletterde vrouwen in onderdrukkende situaties (zie ook *Stromquist* 1991).

De cijfers die gehanteerd worden om de mate van geletterdheid van de bevolking aan te geven, dienen genuanceerd geïnterpreteerd te worden: in derde-wereldlanden geven ze de mate waarin van een orale naar een schriftelijke cultuur is overgegaan aan, terwijl ze in geïndustrialiseerde landen veeleer de aanwezigheid van sociale ongelijkheid en de daarmee samenhangende economische en culturele achterstelling aangeven.

Ongeletterdheid is sterk gerelateerd aan machteloosheid, maar het is niet zo dat onge-

letterdheid vrouwen machteloos houdt, andere factoren zijn daarvoor verantwoordelijk. Vrouwen hebben minder gelegenheid om zich de lees- en schrijfvaardigheid eigen te maken en om die te consolideren. Vrouwen hebben minder toegang tot macht, dus ook minder toegang tot de kanalen die de inhoud van educatieve programma's vaststellen. Alfabetiseringsprogramma's zijn vaak minder toegankelijk voor vrouwen omdat zij meestal niet betrokken zijn geweest bij de totstandkoming ervan. Toch moet de invloed die geletterdheid heeft op het verwerven van macht niet overschat worden.

Er is een groot verschil tussen wat ontwerpers van alfabetiseringsprogramma's willen en verwachten – ook als zij kiezen voor de empowerment-benadering – en wat de cursisten willen en verwachten (bij voorbeeld deelname aan het openbare en politieke leven versus kinderen helpen op school). Om meer algemene gemeenschappelijke doelen te bereiken zullen naast alfabetiseringsprogramma's ook sociale herstructureringsprogramma's opgezet moeten worden.

Veruit de meeste alfabetiseringsprogramma's reproduceren de 'ideologie van de machthebbers': ze geven via de programma-inhoud ideeën door die ten gunste zijn van degenen die in de regering het beleid bepalen (of van hun representanten op lokaal niveau).

Stromquist gaf aan dat als geletterdheid een machtgenererende factor wil zijn, de alfabetiseringsprogramma's qua inhoud de volgende vier elementen moeten bevatten:

- kennis om te overleven: inzicht in de rechten van de mens, de positie van vrouwen en de invloed van seksualiteit op het eigen lichaam en op sociale relaties
- kennis van de wetgeving om optimaal gebruik te kunnen maken van bestaande wetgeving en nieuwe regelgeving te kunnen bepleiten
- inzicht in de rol die de massamedia in de samenleving spelen en vaardigheid in het weerstaan van de macht van de reclame-industrie
- ideeën over de ideale samenleving.

Het alfabetiseringsproces dient de volgende eigenschappen te hebben:

- er wordt uitgegaan van de vele en verschillende ervaringen van de cursisten

- de cursisten en de begeleiders leren van elkaar
- er wordt in groepen gewerkt
- de totale organisatie, van ontwerp, programma-inhoud tot en met de discussie is democratisch van karakter.

Stromquist constateert dat er nogal wat belemmeringen zijn in de uitvoering van de empowerment-benadering in de praktijk.

Een programma dat enkele bijeenkomsten per week beslaat is per definitie een beperkt programma. Het leren lezen en schrijven vergt ook nog andere specifieke vaardigheden. Of nu de fonetische, globale of een andere methode gebruikt wordt, veel methoden zijn sterk leerkrachtgeoriënteerd. Er ontstaat een kloof tussen de wens tot verandering op het gebied van de machtspositie van vrouwen en de praktijk van het leren lezen en schrijven.

Daarnaast zijn de meeste programma's wat betreft de uitvoering aangewezen op vrijwilligers, die zelf doorgaans vrij laag opgeleid zijn en veelal slechts een beperkte training hebben gehad in de wijze waarop het alfabetiseringsprogramma uitgevoerd dient te worden.

Ook de houding van de vrouwelijke cursisten kan belemmerend werken: veel vrouwen hebben een traditioneel verwachtingspatroon van het alfabetiseringsprogramma, waardoor het accent van hun leerwensen sterk komt te liggen op de lees- en schrijfvaardigheid op zich.

Veel onderwerpen uit programma's die bestaan uit de hierboven beschreven vier elementen bevatten onderwerpen die, hoewel actueel, erg pijnlijk kunnen zijn voor vrouwen, vooral als ze de onderdrukking en uitbuiting waarmee de vrouwen dagelijks geconfronteerd worden ter discussie stellen.

De thuissituatie kan ook belemmeringen opleveren voor de uitvoering van de empowerment-benadering. Als vrouwen deel mogen nemen, willen ze vaak even de ellende thuis vergeten en niet weer hun eigen situatie analyseren.

Door de armoede waarmee de vrouwen geconfronteerd worden, is hun energie en aandacht gericht op de primaire levensbehoeften en vragen zij niet om alfabetiseringsprogramma's. Het is maar de vraag of het zinvol is alfabetiseringsprogramma's aan te bieden als er geen economische basis voor aanwezig is. Het

bezitten van grond doet wel vaak een vraag naar geletterdheid ontstaan, omdat grondbezit een bepaalde mate van kredietwaardigheid betekent. Maar soms zijn er wettelijke of culturele beperkingen voor vrouwen om grondeigenaar te worden.

Bij analyse van studies die gemaakt zijn naar de effecten van alfabetisering en onderwijs op vrouwen blijkt dat er nauwelijks aandacht wordt besteed aan de emancipatorische waarde van geletterdheid voor vrouwen zelf. De studies zijn vooral georiënteerd op de welzijns-, gezins- en functionele benadering van alfabetiseringsprogramma's. Ze geven aan dat de zuigelingensterfte daalt, dat er minder vrouwen in het kraambed overlijden, dat vrouwen bij meer scholing meestal minder kinderen hebben, dat hun kinderen beter verzorgd worden en dat hun economische participatie vergroot wordt. Het enige element dat verwijst naar de emancipatorische waarde voor de vrouwen zelf is de grotere mate van zelforganisatie die geconstateerd wordt bij een toename van geletterdheid onder vrouwen.

De sleutelposities bij de ontwikkeling van alfabetiseringsprogramma's worden volgens Stromquist ingenomen door de regeringen en de hiervoor reeds genoemde NGO's en donororganisaties.

Regeringen bieden nimmer emancipatorische programma's aan; hun programma's bevestigen de rol van vrouwen als moeders en echtgenotes. De NGO's zijn veelal georganiseerd op basis van klasseverschillen en niet op basis van sekseverschillen. Als er dan al vrouwengroepen zijn, dan bestaan die uit geletterde vrouwen. Donororganisaties zijn vaak door de eigen regeringen in het leven geroepen. In hun projecten wordt veel nadruk gelegd op de reproductieve functies van vrouwen of op de integratie van vrouwen in de economie. Als er al emancipatorische projecten zijn, dan is het geld dat daaraan besteed wordt relatief zo minimaal dat het uitstralingseffect bijna te verwaarlozen is. Toch bieden donororganisaties de meeste mogelijkheden tot verandering.

Stromquist gaf verschillende strategieën tot verandering aan. Ze benadrukte onder meer het belang van kleinschalige alfabetiserings-

programma's, koppeling van alfabetiseringsprogramma's aan andere activiteiten in de sociale sector, zorgvuldige planning en uitvoering, introductie van volwasseneneducatie op de universiteiten en lerarenopleidingen in de betrokken landen en de invloed die donororganisaties kunnen hebben op de structuur van het niet-formele onderwijs.

Functionaliteit en motivatie

Dasso werkt voor Peru Mujer en is lid van de CLADEM, het Latijnsamerikaanse comité voor de verdediging van de rechten van de vrouw. Peru Mujer is een landelijke organisatie in Peru die zich tot doel stelt de gelijke rechten en kansen voor vrouwen en mannen te realiseren (zie ook *Dasso* 1991). Peru Mujer werkt samen met vrouwenorganisaties in de grote steden en op het platteland. De activiteiten van Peru Mujer concentreren zich op de gezondheid, werkgelegenheid, het gezin en de wetgeving. De vragen en behoeften van de bevolking vormen het uitgangspunt van het werk.

Behalve alfabetiseringsprogramma's zijn er programma's gericht op het verwerven van een eigen inkomen (vooral via het bevorderen van klein ondernemerschap), het opzetten van gemeenschappelijke moestuinen, het trainen van onderwijskundig medewerkers op het gebied van family planning en seksualiteit.

Dasso omschrijft Peru als een multiculturele, maar racistische en chauvinistische samenleving waar vrouwen veel te lijden hebben van onderdrukking en discriminatie. Er zijn de laatste jaren wel wijzigingen in de wetgeving aangebracht die de positie van vrouwen verbeteren, maar de daadwerkelijke doorvoering van die gewijzigde wetgeving wordt belemmerd door de Peruaanse machtsstructuur, die vooral gekenmerkt wordt door corruptie, schending van de mensenrechten, discriminatie van de armen en dominantie van mannen over vrouwen.

De analfabetismecijfers in Peru vertonen de laatste 50 jaren een duidelijk dalende lijn: van ruim 57 procent in 1940 tot ruim 11 procent in 1990. Wordt binnen die cijfers echter een onderscheid tussen mannen en vrouwen gemaakt, dan zien we een dramatische verschuiving optreden. Veertig jaar geleden waren van

de 100 analfabeten 37 mannen en 63 vrouwen, nu zijn het er 25 mannen en 75 vrouwen. Dit geeft duidelijk aan dat de Peruaanse overheid niet echt geïnteresseerd is in het belang dat vrouwen hebben bij onderwijs.

In de alfabetiseringsprogramma's die door de regering zijn opgezet, wordt uitgegaan van de welzijns- en de gezinsbenadering. De laatste tijd is onder invloed van de economische crisis een verandering richting de functionele benadering merkbaar.

In Peru zijn naast de regering niet-gouvernementele organisaties actief op het terrein van de alfabetisering. In benadering verschillen deze programma's nauwelijks van de overheidsprogramma's. Sommige van deze organisaties hanteren de empowerment-benadering, maar benadrukken dan de zelforganisatie in het algemeen en niet zozeer de emancipatie van de vrouwen.

In de praktijk blijkt dat binnen elk programma tegenstrijdigheden te vinden zijn: soms blijkt binnen een progressieve benadering de didactische werkwijze autoritair van aard te zijn of er wordt een democratische werkwijze gehanteerd binnen een welzijnsbenadering.

Dasso vindt het opvallend dat de theoretische uitgangspunten vaker bediscussieerd worden dan de praktijk. Peru Mujer probeert theorie en praktijk zo veel mogelijk met elkaar in overeenstemming te brengen. De organisatie is ervan overtuigd dat post-alfabetisatie onlosmakelijk verbonden dient te zijn met de alfabetiseringsprogramma's. Als vrouwen niet in de gelegenheid gesteld worden om de net verworven vaardigheden te oefenen, zullen ze terugvallen in wat overal functioneel analfabetisme genoemd wordt.

Peru Mujer heeft de ervaring dat vrouwen alleen gemotiveerd zijn om alfabetiseringsprogramma's te volgen als:

- geletterdheid hun leven kan veranderen, bij voorbeeld door meer kans op werk, verbetering van de relaties binnen het gezin
- geletterdheid hun positie als moeder, echtgenoot, burger en vrouw kan verbeteren
- geletterdheid de deelname aan allerlei maatschappelijke en politieke activiteiten kan vergroten.

Alfabetiseringsprogramma's moeten volgens Dasso ervan uitgaan dat kennis altijd een persoonlijk proces is. Het stimuleren en motiveren van dat proces is het enige dat werkelijk van belang is. Te vaak wordt vergeten dat alfabeten wel degelijk lezen: ze lezen kranten, folders en dergelijke, alleen niet op de wijze zoals geletterden dat doen.

De strategie die Peru Mujer kiest voor de alfabetiseringsprogramma's gaat uit van de vragen, problemen en behoeften van de vrouwen en bestaat uit de volgende stappen:

- onderzoek naar de rol van geletterdheid in het dagelijks leven van de cursisten. Dit onderzoek wordt met mannen en vrouwen uitgevoerd
- activiteiten ter vermindering van problemen op het gebied van de watervoorziening, huisvesting, gezondheidszorg, omdat geletterdheid hand in hand dient te gaan met algehele ontwikkeling
- bijeenkomsten over rechten van de vrouw; dit zijn de eigenlijke alfabetiseringslessen, die zoveel mogelijk gebaseerd zijn op de uitkomsten van het bij het eerste punt genoemde onderzoek
- produktie van lesmateriaal, waarbij de cursisten betrokken worden
- evaluatie van het proces binnen de groep en het volgen van de cursisten in andere groepen
- het trainen van de lesgevers/docenten.

Een belangrijk onderwerp binnen de alfabetiseringsprogramma's is de identiteit van de cursisten. Vooral het verschil tussen de officiële taal en de lokale talen (andere talen, zoals het Quecha, en varianten van de officiële taal) komt uitvoerig aan de orde.

Dasso gaf aan dat de problemen waarmee Peru Mujer geconfronteerd wordt vooral te maken hebben met de effecten van het werk: hoe kunnen ontwikkelde strategieën beleidsmatig opgepakt worden op nationaal niveau, is het mogelijk het onderwijsbeleid van de overheid te wijzigen en in hoeverre kunnen niet-gouvernementele organisaties Peru Mujer ondersteunen bij het vertalen van ervaringen op lokaal niveau naar een nationaal niveau?

Bewustwording en alfabetisering

Dand werkt voor Mahila Samakhya, een Indiaas overheidsprogramma met als ondertitel 'Education for Women's Equality'.

Zij gaf aan dat het belangrijkste doel van het programma is de vrouwen bewust te maken van hun gemeenschappelijke kracht en hun mogelijkheden om gemeenschappelijke activiteiten te plannen en uit te voeren. Door de educatieve aspecten van dit programma moet het uiteindelijk leiden tot op vrouwen georiënteerde curricula, methodieken en materialen. Dand ging in op de ervaringen tot nu toe.

De medewerkers van het programma proberen rechtstreekse contacten te leggen in de dorpen, zonder gebruik te maken van tussenpersonen. Aanvankelijk werden meetings georganiseerd, maar de vrouwen die daar aanwezig waren vroegen zich af waarom ze daar zaten. De organisatie besloot daarop om alleen nog meetings te organiseren als vrouwen er zelf om vroegen. De medewerkers werden benaderd met vragen over de drinkwatervoorziening, brandstof enzovoort. Zo ontstonden kleine groepjes vrouwen die hun situatie analyseerden en keken op welke wijze daarin verandering kon worden aangebracht. Opvallend was dat de lokale instructeurs niet betaald wensten te worden, omdat de vrouwen dan zouden denken dat ze voor de organisatie werkten en niet voor de belangen van de vrouwen.

Het al dan niet beginnen met alfabetiseringsprogramma's werd bewust ter discussie gesteld. De algemene reactie van de vrouwen was dat het een gemakkelijke vraag was voor iemand die al geschoold was en dat de instructeur toch ook wenste dat haar kinderen naar school zouden gaan!

In de alfabetiseringsprogramma's is steeds begonnen met wat de vrouwen willen leren lezen en schrijven. De verschillende dialecten worden nadrukkelijk bij het programma betrokken.

In de workshop werden door de participanten ervaringen van onder meer Mali, Belize, Brazilië en Suriname uitgewisseld. Er volgde een levendige discussie over de voor- en nadelen van de verschillende werkwijzen en de relatie

met de regeringen, NGO's en donororganisaties. Een opmerking van een deelnemer uit Mali is hier het vermelden waard. Zij gaf aan dat donororganisaties andere normen hebben dan de werkers op plaatselijk niveau. Donororganisaties hebben het over milieuproblemen, man-vrouwrelaties en economische normen. In de dorpen in Mali gaat het niet om man-vrouwrelaties, maar om het vertrouwen dat het dorp je geeft. Dat hangt af van je benadering, als die serieus is, maakt het niet uit of je eerst met vrouwen begint. In Mali worden de ervaringen van de oude vrouwen gebruikt als startpunt van de alfabetiseringscursus.

Tot besluit

Hoewel de doelstellingen van het seminar in algemene termen geformuleerd waren, was de uitwerking doelbewust gericht op de praktijk in derde-wereldlanden. Als de presentaties vergeleken worden met de Nederlandse praktijk, dan valt een aantal verschillen op.

- In de organisatie spelen donororganisaties en niet-gouvernementele organisaties in Nederland geen rol. De gehele alfabetiseringspraktijk geïnstitutionaliseerd en binnen niet al te lange tijd ook wettelijk omlijnd in de Kaderwet Volwasseneneducatie.
- De noodzaak van alfabetiseringsprogramma's op zich is tijdens het seminar nogal eens ter discussie gesteld; een in de Nederlandse praktijk zeldzaam verschijnsel.
- Als de voorwaarden die Stromquist stelt aan alfabetiseringsprogramma's vergeleken worden met de Nederlandse praktijk, dan valt op dat het alfabetiseringsproces in Nederland wel de eigenschappen heeft die Stromquist noemt, maar dat de vier elementen van de inhoud nog geheel ontbreken. Met name kennis van de wetgeving en ideeën over de ideale samenleving komt men nauwelijks tegen in de alfabetiseringsprogramma's.
- Tijdens het seminar werden alfabetiseringsprogramma's steeds in verband gebracht met andere activiteiten, bij voorbeeld op het terrein van de werkgelegenheid. In de Nederlandse praktijk is dit slechts in beperkte mate het geval.

Het seminar viel op door de goede organisatie. Het Vrouwenberaad Ontwikkelingssamenwerking had ter voorbereiding een degelijke reader opgesteld, tijdens het seminar kwam duidelijk de visie van het Vrouwenberaad naar voren en de keuze voor Francis van Soest als voorzitter bleek een gouden greep: helder, bondig en structurerend.

Literatuur

- Claessen, J. & L. van Wesemael Smit, *Reading the word and the world. Literacy and education from a genderperspective. Discussion paper for the seminar.* Oegstgeest, 1991.
- Dasso, E., *Literacy and the empowerment of women: the case of Peru* Mujer. Z.pl. 1991.
- Stromquist, N.P., *Women's literacy and the quest for empowerment.* Los Angeles 1991.